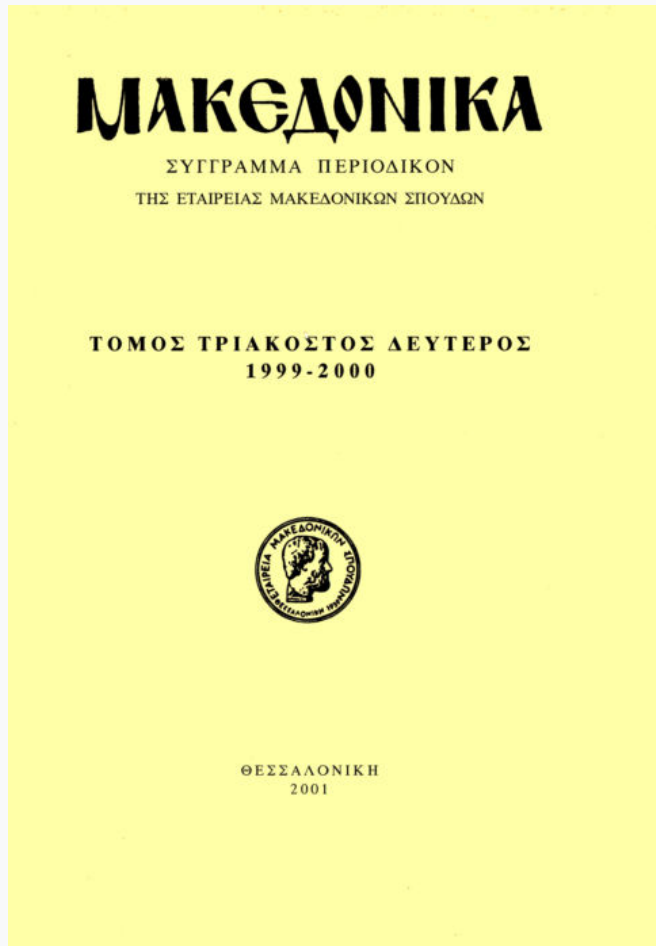

Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)

Απόπειρα τοπογραφικής προσέγγισης της Θεσσαλονίκης του 1ου Μ.Χ. αιώνα

Μαρία Καζαμία-Τσέρνου

doi: [10.12681/makedonika.165](https://doi.org/10.12681/makedonika.165)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καζαμία-Τσέρνου Μ. (2000). Απόπειρα τοπογραφικής προσέγγισης της Θεσσαλονίκης του 1ου Μ.Χ. αιώνα. *Μακεδονικά*, 32(1), 59-82. <https://doi.org/10.12681/makedonika.165>

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ 1ου Μ.Χ. ΑΙΩΝΑ

Προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι το πέρασμα του Παύλου από τη Θεσσαλονίκη άφησε πίσω του μια κοινότητα *τύπον πᾶσιν τοῖς πιστεύουσιν ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ ἐν τῇ Ἀχαΐᾳ* (Α΄ Θεσ. 1,7) αλλά δεν άφησε σημάδια ορατά της ζωής του μέσα στην πόλη στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. Αυτά φαίνονται να χάνονται κάπου μέσα στην ιστορία. Η ανάμνησή του βέβαια διατηρήθηκε ζωντανή μέσα από τις διάφορες παραδόσεις¹, που συνέδεσαν τον Απόστολο με ορισμένα σημεία της πόλης, χωρίς όμως τίποτα να έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά. Είναι δύσκολο να αναπαραστήσουμε τη Θεσσαλονίκη του 1ου αι. μ.Χ. για να μπορέσουμε να ακολουθήσουμε τα βήματα του Παύλου αφού και η Θεσσαλονίκη, πόλη σημαντική σ' όλη την ιστορική της πορεία, ακολούθησε τη μοίρα των πόλεων που ήταν κτισμένες ακριβώς πάνω στα ερείπια των προκατόχων τους, καλύπτοντας έτσι πολύτιμα δεδομένα για τις αρχαιότερες περιόδους. Όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Ν. Μουτσόπουλος² είναι δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς τη ρωμαϊκή οικιστική φάση της Θεσσαλονίκης γιατί η Θεσσαλονίκη είναι μία ιστορική πόλη, που συνεχίζει να ζει στον ίδιο χώρο, καλύπτοντας ή καταστρέφοντας παλαιότερες δομικές φάσεις.

Η πόλη των ρωμαϊκών χρόνων, κέντρο κοινωνικό και πολιτικό, με τον ετερόκλητο πληθυσμό και την ελεύθερη διακίνηση των ιδεών ευτύχησε να αποτελέσει τη «Χρυσή Πύλη» για τη διάδοση του χριστιανικού κηρύγματος. Η πνευματική καλλιέργεια των κατοίκων της συνέβαλε τα μέγιστα στην αποδοχή του Ευαγγελίου. Γράφει χαρακτηριστικά ο Μ. Δήμιτσας: *Τοιαύτη μὲν ἡ τῶν Θεσσαλονικῶν εὐσέβεια πρὸς τοὺς Θεοὺς καὶ αὐτοκράτορας πρὸ τῆς τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνατολῆς ... ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ θρησκευτικῶν μᾶλλον κλεῖζεται ἡ Θεσσαλονίκη παρὰ πρῶτον μὲν ἐπὶ τῇ ἄκρα εὐσεβείᾳ, μεθ' ἧς ἐδέξατο τὰ*

1. Ν. Χριστοδούλου, «Ο Άγιος Παῦλος εἰς Θεσσαλονικίην καὶ το ναῦδριόν του», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1950) 215-219· Γ. Στογιόγλου, *Η ἐν Θεσσαλονικίᾳ Πατριαρχικῆ Μονῆ Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971· Ο. Meinardus, *St Paul in Greece*, Athens 1972· Γ. Βαφόπουλος, «Το παραμῦθι της Θεσσαλονίκης», *Ν. Εστία*, Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη, (1985), σσ. 14-36. Η Mary Adelaide Walker που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1860 ομιλεῖ για ἕξι διαφορετικά σημεία της πόλης στα οποία λέγεται ὅτι κήρυξε ο Απ. Παῦλος, Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφὰς των περιηγητῶν 1205- 1905 αι. μ.Χ. Λατρευτικά μνημεία*, Θεσσαλονίκη 1998, παράρτημα, σ. 53.

2. Ν. Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 8.

πρώτα σπέρματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως παρὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου³.

Το παλαιότερο βυζαντινὸ ἐκ Θεσσαλονίκης κείμενο λέρα ἀπὸ τα κείμενα των Πράξεων και των δύο ἐπιστολῶν του Παύλου, που μνημονεύει το πέρασμα του Παύλου και τὴν πόλη, εἶναι κατὰ τον J. M. Spieser⁴ το γνωστὸ χωρίο του Καμενιάτη (10ος αἰ.) Ἡμεῖς, ὦ, φίλος, πατρίδος ἐσμέν Θεσσαλονίκης. Αὐτὴν γὰρ γνωριούμαι σοι... Περιφανεστέρως δὲ τὴν εὐσέβειαν, ἦν ἐξ ἀρχῆς ἐδέξατο, και δεξαμένη μέχρι τοῦ νῦν διεώσατο. Αὐτὸν γὰρ αὖχει Θεσσαλονίκη τὸν Παῦλον ἔχειν τῆς εὐσεβείας διδάσκαλον, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ὃς ἀπὸ Ἱερουσαλήμ κύκλω και μέχρι τοῦ Ἰλλυρικου τῷ εὐαγγελικῷ περιλαβῶν κηρύγματι (κεφ. 3).

Ποια ἦταν ὁμως ἡ πολεοδομικὴ φυσιογνωμία τῆς πόλης που ἐπισκέφθηκε ο Ἀπόστολος Παῦλος; Πού βρισκόταν ἡ «συναγωγή» που κήρυξε; Αὐτά εἶναι τα κύρια ἐρωτήματα που θα μας ἀπασχολήσουν και θα προσπαθήσουμε, στο μέτρο του ἐφικτοῦ, να δώσουμε κάποια ἀπάντηση. Ἡ ἔρευνα σχετικὰ με τὴν τοπογραφία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης λόγω των νεωτέρων ἀνασκαφικῶν δεδομένων⁵ ἔδειξε ὅτι ἡ πόλη δεν ὁργανώθηκε ρυμοτομικὰ κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο ὅπως εἶχε υποστηριχθεῖ παλαιότερα⁶. Ἡ σημερινὴ ἀποψη εἶναι ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ πόλη διαμορφώθηκε ἀκολουθώντας σε γενικὲς γραμμὲς τὶς χαράξεις τῆς ἐλληνιστικῆς⁷ (πίν. 1) ἡ ὁποία, ὅσο τουλάχιστον μπορεῖ να διαπιστώσει κανεὶς ἀπὸ τα λιγοστὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα⁸ ἀπλώνονταν στο νότιο τμήμα τῆς σημερινῆς πόλης⁹ και ὁργανώθηκε σύμφωνα με το ἱπποδάμειο σύστημα¹⁰. Δύο ἦταν οὖν κύριες παράλληλες οδικὲς ἀρτηριὲς τῆς πόλης με κατεύθυνση ἀνατολῆ-δύση, ἡ μία στο ὕψος τῆς σημερινῆς οδοῦ Ἀγ. Δημητρίου¹¹

3. Μ. Δήμιτσας, *Αρχαία Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, Β' Μέρος Τοπογραφία*, 1874, (ανατ. Θεσσαλονίκη 1988), σσ. 310, 315.

4. J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siècles. Contribution à l'étude d'une ville paleochrétienne*, Paris 1984, σ. 7 σημ. 2.

5. M. Vickers, «Towards a reconstruction of the town planning of roman Thessaloniki», *Αρχαία Μακεδονία, Α' Διεθνὲς Συμπόσιο IMXA*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 240 (στο ἐξῆς: «Towards a reconstruction»); του ἴδιου, «Hellenistic Thessaloniki», *JHS XCII* 1972, σ. 156 (στο ἐξῆς: «Hellenistic Thessaloniki»).

6. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀνήκει στον H. von Schoenebeck, «Die Stadtplanung des römischen Thessalonike», *Bericht über den VI. internationalen Kongress für Archäologie* (Berlin 1939), Berlin 1940, σ. 480.

7. Vickers, «Towards a reconstruction», ὁ.π., σ. 247· Φ. Πέτσας, «Αἰγαί-Πέλλα-Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία, Α' Διεθνὲς Συμπόσιο IMXA*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 224 ἐξ.

8. Τα φθαρτὰ υλικά κατασκευῆς των κτιρίων, ἡ θεμελίωση των μεταγενέστερων ρωμαϊκῶν και βυζαντινῶν οἰκοδομῶν, οὖν συνθήκες διενέργειας των σωστικῶν ἀνασκαφῶν ἀποτελοῦν μερικὲς ἀπὸ τὶς κύριες αἰτίες ἐλλειψῆς ἰκανῶν ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν, M. Vitti, *Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ἕως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996, σ. 23.

9. Vickers, «Towards a reconstruction», ὁ.π., σ. 240.

10. Εὐ. Μαρκή, «Ἡ Θεσσαλονίκη στην ἀρχαιότητα», *Αρχαιολογία* 7 (1983) 12 (στο ἐξῆς: «Θεσσαλονίκη»).

11. Midhat Pacha ἐπὶ Τουρκοκρατίας, O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ.

και η δεύτερη στο ύψος της οδού Εγνατία¹². Μεταξύ των δύο αυτών δρόμων οργανώθηκε το πολιτιστικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης. Εδώ δημιουργήθηκε στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. το εντυπωσιακό συγκρότημα της Αγοράς¹³.

Το 1920 ο καθηγητής Πελεκίδης ανέσκαψε στην οδό Καραολή-Δημητρίου (Διοικητηρίου) το ιερό των Αιγυπτίων Θεών το Σεράπειο (2ος αι. π.Χ) η ταύτιση του οποίου επιβεβαιώνεται και από τη μεταγενέστερη ανασκαφή του Χ. Μακαρόνα που έφερε στο φως και άλλα συναφή κτίρια λατρευτικού χαρακτήρα¹⁴ (πίν. 2). Το Σεράπειο βρισκόταν στη ΝΔ πλευρά της αποκαλούμενης από τον Vickers «Ιερής περιοχής» της Ελληνιστικής εποχής¹⁵ (πίν. 3) η οποία εξακολούθησε να έχει αυτόν τον χαρακτήρα και επί Ρωμαιοκρατίας¹⁶. Στην περιοχή αυτή μαρτυρείται και η λατρεία του Υψίστου Θεού διότι σε αναθηματικές επιγραφές σώθηκαν τα αποσπάσματα *Θεῶι Ὑψίστωι κατ' ἐπιταγήν ΙΟΥΥΕΣ* (1ος αι μ.Χ)¹⁷ και *Θεῶι Ὑψίστωι Μεγίστω(ι) Σωτήρι Γ. Ἰούλιος*

121· Γ. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία και πολιτική ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον ΙΔ' αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 13 (στο εξής: *Τοπογραφία*).

12. Η ονομασία Εγνατία δεν είναι ορθή γιατί, όπως απέδειξε ο Χ. Μακαρόνας, η via Egnatia περνούσε έξω από την πόλη, Ch. Makaronas, «Via Egnatia and Thessalonike», *Studies presented to D. M. Robinson I*, St. Louis 1951, σ. 318 εξ. Ο δρόμος αυτός κατά τη ρωμαϊκή εποχή ονομαζόταν via Regia με decumanus maximus, Χ. Μπακιτζής, «Περί του συγκροτήματος της αγοράς της Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία, Β' Διεθνές Συμπόσιο IMXA*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 266. Οι βυζαντινοί την αποκαλούσαν «λεωφόρο», Ι. Καμενιάτη, «Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης», *PG* 109, 537· Γρ. Παλαμάς, Ομιλία Χ LIII, *PG* 151, 544 οι Τούρκοι «Τραντέ Γιόλι»· Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία*, ό.π., σ. 11 και οι Έλληνες επί Τουρκοκρατίας «φαρδὸ δρόμο»· Μ. Χατζημιώαννου, *Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης ἤτοι τοπογραφικὴ περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1880 (ανατ. Θεσσαλονίκη 1976), σ. 41· Θεοχαρίδης, ό.π.: Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 40. Ο Μ. Cousinery την αποκαλεί «via triumphalis», Μ. Cousinery, «Voyage dans la Macedoine, I», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 15.

13. Μπακιτζής, ό.π., σ. 257 εξ. Στον ίδιο χώρο υπήρχε προφανώς και η αγορά των Ελληνιστικών χρόνων όπως αποδεικνύεται από την ανακάλυψη κινητών ευρημάτων αυτής της εποχής, Ταϊράλι, ό.π., σ. 126· Φ. Πέτσας, «Η αγορά της Θεσσαλονίκης», *AAA* 1 (1968) 160. Ο χώρος που κατέλαβε η αγορά οργανώθηκε οικιστικά μετά το 168 π.Χ., Γ. Βελένης - Π. Αδάμ-Βελένη, *Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 10.

14. Χ. Μακαρόνας, «Ανασκαφή παρά το Σεράπειον», *Μακεδονικά* I (1940) 464-465 (στο εξής: «Ανασκαφή»)· R. Witt, «The egyptian cults in ancient Macedonia», *Αρχαία Μακεδονία, Α' Διεθνές Συμπόσιο IMXA*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 328 σημ. 13 (στο εξής: «The egyptian cults»).

15. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», ό.π., σ. 164.

16. Vitti, ό.π., σ. 89.

17. I. G. X, 2.1 αρ. 72· Ch. Avezou - Ch. Picard, «Inscriptions de Macedoine et de Thrace», *BCH* 1913, αρ. 8. Η συγγραφέας υποθέτει ότι ο Ὑψίστος Θεός θα μπορούσε να είναι ο Γιαχβέ των Ιουδαίων. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Δ. Κανατσούλης, «Η Μακεδονική πόλις από της εμφανίσεώς της μέχρι των χρόνων του Μεγάλου Κωνσταντίνου», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 262 σημ. 1 (στο εξής: «Μακεδονική πόλις»). Βλ. και P. Perdrizet, «Le cult de Nemesis, le θεός ὕψιστος et le symbole semitique des mains ouvertes et levees», *BCH* 38 (1914) 89-100 (στο εξής: «Nemesis»). Νεότεροι ερευνητές διατηρούν επιφυλάξεις για το αν θα πρέπει άβιαστα να συσχε-

«Ὁριος κατ' ὄνειρον χρηματισθείς και σωθείς...»¹⁸.

Στη συμβολή των οδών Διοικητηρίου και Κρυστάλλη τοποθετήθηκε από τον Μπακαλάκη το ιερό του Διονύσου η λατρεία του οποίου υπερέιχε των υπολοίπων λατρειών και το ιερό του είχε καταστεί ουσιαστικά ένα «προσκύνημα» που παρέμεινε σε χρήση μέχρι τους αυτοκρατορικούς χρόνους¹⁹. Ανατολικότερα, στον χώρο όπου υπήρχε το Γυμνάσιο²⁰ εντοπίστηκε το ιερό της μεταγενέστερης βέβαια λατρείας του θεού Φούλβου (206-269)²¹. Στην ίδια περιοχή, γύρω από τον ναό του Αγίου Δημητρίου εντοπίστηκε και η λατρεία του Καβείρου²², λατρεία που θεωρήθηκε διάδοχος της λατρείας του Διονύσου λόγω του οργιαστικού της χαρακτήρα²³ αλλά και πρόδρομος της λατρείας του αγίου Δημητρίου ως προστάτη της πόλης²⁴. Πρόσφατα με βάση κινητά ανα-

τίσθει η προσωνομία αυτή με το Γιαγβέ ή το Δία ή με άλλον ειδωλολατρικό θεό, P. M. Nigdelis, «Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen aufgrund einer neuen jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit», *Zeitschrift für Papyrologi und Epigraphik* 102 (1994) 298 σημ. 5.

18. *I.G. X*, 2.1.67.

19. Ο συγγραφέας άλλωστε πιστεύει ότι η Θέρμη οφείλει το όνομά της στη λατρεία του «Θερμαίου» δαίμονα που ταυτίστηκε αργότερα με το Διόνυσο, Γ. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου και φαλλικά δρώμενα στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαία Μακεδονία, Γ' Διεθνές Συμπόσιο* ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 35 εξ. (στο εξής: «Ιερό Διονύσου»). Ο υστεροαρχαϊκός ιωνικός ναός που θεωρήθηκε ως κέντρο της λατρείας του Διονύσου πιστεύεται σήμερα ότι σχετίζεται με τη λατρεία της Αίνεας Αφροδίτης, Ε. Βουτράς, «Η λατρεία της Αφροδίτης στην περιοχή του Θερμαίου κόλπου», *Αρχαία Μακεδονία, ΣΤ' Διεθνές Συμπόσιο* ΙΜΧΑ, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 1340.

20. Το Γυμνάσιο των ελληνιστικών χρόνων πρέπει να ήταν κοντά στο ναό του Αγίου Δημητρίου (ΒΑ) εκεί όπου αργότερα δημιουργήθηκε το πολυτελές συγκρότημα των Θερμών του Μαξιμιανού Γαλερίου, Στ. Πελεκίδης, «Από την Πολιτεία και την Κοινωνία της αρχαίας Θεσσαλονίκης», *ΕΕΦΣΠΘ Β'* (1934) 68 εξ.· Χ. Μακαρόνας, «Από τις οργανώσεις των νέων της αρχαίας Θεσσαλονίκης», *ΕΕΦΣΠΘ 6* (1950) 293 εξ. (στο εξής: «Από τις οργανώσεις»); Vickers, «HellenisticThessaloniki», *ό.π.*, σ. 165· Στ. Πελεκίδης, «Το θέατρον το καλούμενον στάδιον της Θεσσαλονίκης», *Κέρονος* (1972) 133· Vittì, *ό.π.*, σσ. 96-98.

21. Ο εντοπισμός βασίστηκε σε 18 ενεπίγραφους βωμούς που δημοσίευσε ο Πελεκίδης, *ό.π.*, σσ. 70-72, και σε τρεις επιγραφές που δημοσίευσε ο Μακαρόνας, «Από τις οργανώσεις», *ό.π.*

22. «τοῦ ἀγιάτου πατρίου Θεοῦ...» όπως χαρακτηρίζεται σε επιγραφή του 3ου μ.Χ. αι. από επιτύμβιο μνημείο που ανακαλύφθηκε κοντά στην οδό Κασσάνδρου, Γ. Τουράτσουλου, «Τον αγιάτου πατρίου Θεου Καβείρου...», *Η Θεσσαλονίκη* 1, 1985, σσ. 71-83.

23. Γ. Μπακαλάκης, «Θερμαίος», Εισ μνήμην Γ. Οικονόμου, Μέρους Α', *ΑΕ* (1953-54) 226-227 (στο εξής: «Θερμαίος»); Vittì, *ό.π.*, σ. 91.

24. Tafrafi, *ό.π.*, σ. 134· Γ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους (285-1354)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 80 (στο εξής: *Ιστορία της Μακεδονίας*): Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 69· R. Witt, «The Kabeiroi in ancient Macedonia», *Αρχαία Μακεδονία, Β' Διεθνές Συμπόσιο* ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 79-80 (στο εξής: «The Kabeiroi»). Σε χάλκινο νόμισμα του 3ου αι. μ.Χ. που ανήκει σε ιδιωτική συλλογή της Θεσσαλονίκης εικονίζεται στον οπισθότυπο ο Κάβειρος πάνω στις επάλξεις των τειχών της πόλης. Επισημάνθηκε η συγγένεια του εικονογραφικού του τύπου μ' αυτόν του Αγίου Δημητρίου (νέος, αγένειος, με χιτωνίσκο και μακρύ μανδύα από πάνω), Τουράτσουλου, «Τον αγιάτου», *ό.π.* Στην πόλη μαρτυρείται και η λατρεία της θεάς Δήμητρας Καβειραίας ή Καβειρίας, Σ. Πιναγιάτου, «Η λατρεία της θεάς Δήμητρας στην αρχαία Μακεδονία», *Αρχαία Μακεδονία, ΣΤ' Διεθνές Συμπόσιο* ΙΜΧΑ, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 913.

σκαφικά ευρήματα διατυπώθηκε η άποψη για την ύπαρξη Μιθραίου στο ύψος της σημερινής οδού Λαγκαδά έξω από τη Λιτλία πύλη στον χώρο του δυτικού νεκροταφείου²⁵. Η περιοχή όπου τοποθετείται το Μιθραίο είναι βέβαια εκτός των τειχών βρίσκεται όμως στη νοητή ευθεία της «ιερής περιοχής» της πόλης.

Η αναφορά μας στα γνωστά σε γενικές γραμμές στοιχεία για τις λατρείες της εποχής της Ρωμαιοκρατίας στην πόλη της Θεσσαλονίκης έγινε αποκλειστικά για να επισημανθεί το γεγονός ότι ο χώρος βόρεια και βορειοδυτικά της αγοράς ήταν το θρησκευτικό κέντρο της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης. Νοτιότερα, ο κυρίως χώρος της αγοράς (πίν. 4), η οποία ανήκε ως γνωστόν στην κατηγορία των «κλειστών» αγορών με στοές δηλαδή και από τις τέσσερις πλευρές²⁶, ήταν ο τόπος *ένθα γίνοντο αί συνελεύσεις του λαού*²⁷. Το εντυπωσιακό κλειστό συγκρότημα της Αγοράς δεν θα μπορούσε παρά να διαθέτει και μία μεγαλοπρεπή είσοδο. Η γνωστή ως *στοά των ειδώλων* (Las Incantadas, οι μαγεμένες) είναι σύμφωνα με τους ερευνητές και με βάση νεώτερα αρχαιολογικά στοιχεία η μνημειακή είσοδος της Αγοράς, η οποία άνοιγε στη βόρεια πλευρά της *via regia* και έβαινε παράλληλα προς αυτήν²⁸. Η σχέση της θέσης της στοάς με το ερώτημα που μας απασχολεί έγκειται στο γεγονός ότι η στοά αυτή ανασκάφηκε στην αυλή μιας εβραϊκής οικίας όπως μας πληροφορούν οι W. Leake (1806)²⁹, M. Cousinery (1820)³⁰, M. Χατζημιώωννου (1880)³¹ και O. Tafrafi (1913)³². Ο P. Perdrizet³³ στη δημοσίευσή του μνη-

25. P. Pachis, «The cult of Mithras in Thessalonica», *Studies in Mithraism* (Rome 1994) 246.

26. Μπακαρτζής, *ό.π.*, σ. 258.

27. Δήμιτσας, *ό.π.*, σ. 339.

28. *Ο.π.*, σ. 339. Μπακαρτζής, *ό.π.*, σ. 260 εξ. Για τη χρονολόγηση της στοάς υπάρχουν δύο προτάσεις: το 150-160 μ.Χ. και το 220-230 μ.Χ., L. Guerrini, «Las Incantadas di Salonico», *Archeologia Classica XIII* (Roma 1961) 44-70. I. Baldassare, «Las Incantadas di Salonico», *Studi Miscellanei 22* (Roma 1974) 26, 28, 35 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για τη στοά. Ο M. Vittì στη διατριβή του σχολιάζει τις δύο διαφορετικές χρονολογήσεις αποδεχόμενος, αφού την τεκμηριώσει αρχαιολογικά, τη δεύτερη, *ό.π.*, σσ. 100-102. Η τοποθέτηση της στοάς των ειδώλων με κατεύθυνση παράλληλη προς την «Εγνατία» οδό πιθανολογείται με βάση τις φωτοσκιάσεις στα σχέδια των Stuart - Revett και Fauvel σε συσχέτισμό με την ώρα επίσκεψής του μνημείου από τους εν λόγω περιηγητές. Πρόκειται για άποψη του Α. Μέντζου την οποία παραθέτει και αποδέχεται ο Vittì, *ό.π.*, σ. 94 σημ. 50. Πρβλ. και Α. Μέντζου, «Πρόταση για την ερμηνεία των "Ειδώλων" (Incantadas) της Θεσσαλονίκης με αφορμή νεώτερα ευρήματα», *AEMΘ* 11 (1997) 379 εξ. και Α. Λιούτας - Μ. Μανδάνη, «Τρία σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της εντός τειχών Θεσσαλονίκης από τις εκαοαφικές εργασίες για το δίκτυο φυσικού αερίου», *AEMΘ* 11 (1997) 365 εξ.

29. «To the westward of this arch, near the main street are the ruins of a portico...this monument is in the house of a Jew...», W. Leake, «Travels in northern Greece III, 1967», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου βασιλείσσαν*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 33-34.

30. «Les parties inferieures sont enfouies dans la maison d'un Juif...», Cousinery, *ό.π.*, σ. 33.

31. Χατζημιώωννου, *ό.π.*, σ. 55.

32. Tafrafi, *ό.π.*, σ. 130.

33. «...dans la cour de la modeste demeure d'un des Khakams, c'est-a-dire d'un des rabbins

μείου επεσήμανε στο σχέδιο του Άγγλου ζωγράφου J. Stuart ότι στην αυλή του εβραϊκού σπιτιού αυτός που υποδέχεται τους ξένους είναι ένας ραββίνος (πίν. 5). Άρα δεν πρόκειται για την οικία ενός οποιουδήποτε εβραίου. Δύο πληροφορίες αντλούμε από τα παραπάνω στοιχεία πρώτον ότι μετά τη μαζική εγκατάσταση των Ισπανοεβραίων στη Θεσσαλονίκη επί Βαγιαζήτ Β' (1480-1512) στην περιοχή αυτή της αγοράς δημιουργήθηκε μία εβραϊκή πυκνοδομημένη συνοικία³⁴ και δεύτερον ότι κάπου εκεί κοντά θα υπήρχε και η συναγωγή της³⁵ η οποία θα έπρεπε να είχε πρόσοψη στον κεντρικό δρόμο αφού σύμφωνα με όσα λέει ο γάλλος μισιονάριος J. B. Souciet (1734)³⁶ οι συναγωγές, σε αντίθεση με τους χριστιανικούς ναούς, είχαν το προνόμιο να έχουν πρόσβαση από τους κεντρικούς δρόμους. Το σπίτι του ραββίνου θα βρισκόταν ίσως στον στενό δρόμο που φαίνεται να βγάζει στην Εγνατία οδό σε τοπογραφικό σχέδιο της Θεσσαλονίκης πριν από την πυρκαϊά του 1917 και ονομάζεται οδός Ειδώλων³⁷ (πίν.6). Θα επανέλθουμε σ' αυτή την εβραϊκή συνοικία όμως παρακάτω.

Επιστρέφουμε τώρα στη ρωμαϊκή πόλη για να θυμηθούμε ότι οι δύο κύριες πύλες του τείχους για την είσοδο εκ δυσμών ήταν η Χρυσή πύλη από την οποία άρχιζε η *via regia* και κατέληγε στην αντίστοιχη ανατολική Κασσανδρεωτική (πύλη της Καλαμαριάς) και η Λιταία (Γενή καπού) από την οποία ξεκινούσε η σημερινή οδός Αγίου Δημητρίου³⁸ για να φθάσει μέχρι τη νέα Χρυσή Πύλη ή την πύλη των Ασωμάτων του ανατολικού τείχους³⁹. Η Χρυσή πύλη (1ος αι π.Χ.) (πίν. 7) όπως αφήνει να εννοηθεί και το όνομά της ήταν η επίσημη πύλη της πόλης, η *Porta Triumphalis*, από όπου έμπαιναν θριαμβευτές οι αυτοκράτορες⁴⁰. Η Λιταία (πίν. 8) είχε πιο λιτή αρχιτεκτονική και η ονομασία της προέρχεται κατά μία άποψη από τη λέξη λιτή (προσευχή)⁴¹ διότι ο χώρος κοντά στην πύλη εντός και εκτός των τειχών ήταν χώρος ιερών

de la juiverie salonicienne...», P. Perdrizet, «L'incantada de Salonique», *Monuments et Memoires* 31 (1930) 296 (στο εξής: «Incantada»).

34. Ο.π., σ. 305 εξ.

35. I. S. Emmanuel, *Histoire des Israelites de Salonique*, Paris 1936, σ. 140.

36. Κ. Σμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β' (1700-1800), Αθήνα 1981, σ. 180 Ταμιτάκη, *ό.π.*, παράρτημα 23.

37. Μπακιτζής, *ό.π.*, σχ. 3.

38. Τα θεμέλια της πύλης ανασκάφηκαν στην οδό Αγίου Δημητρίου, Vitti, *ό.π.*, 170, αρ. 34. Η οδός Αγίου Δημητρίου ακολουθεί την χάραξη της αρχαίας οδού σύμφωνα με νεότερα ανασκαφικά στοιχεία, Ευ. Μαρκή, «Ο ανώνυμος σταυρικός ναός της οδού Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη», *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 160 (στο εξής: «Ανώνυμος σταυρικός ναός»).

39. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *ό.π.*, σ. 158· Μπακιτζής, *ό.π.*, σσ. 266-267.

40. Ως Χρυσή πύλη είναι γνωστή στις βυζαντινές πηγές, Anonymus Vaticanus I, *PG* 116, 1180· I. Καμενιάτη, *ό.π.*, P.G. 109, 584.

41. Γ' αυτό οι βυζαντινοί την γράφουν με ι, I. Καμενιάτη, *ό.π.*

τόσο ειδωλολατρικών⁴² όσο και χριστιανικών⁴³. Ένας από αυτούς τους χριστιανικούς ναούς ήταν αφιερωμένος στην αγία Ματρώνα. Ο ναός αυτός έχει κάποια σχέση με την παλιά εβραϊκή συνοικία και γι' αυτό θα μας απασχολήσει παρακάτω.

Η ανακάλυψη ενός νέου μυλιάριου (πίν. 9) κοντά στην οδό Λαγκαδά οδήγησε τον Χ. Μακαρόνα⁴⁴ σε ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Το πρώτο, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, είναι ότι η via Egnatia δεν συνέπιπτε με τη via regia και το δεύτερο ότι το ανατολικό τμήμα της via Egnatia, αυτό δηλαδή που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με την Καβάλα (Νεάπολη), ακολουθούσε την κατεύθυνση της σημερινής οδού Λαγκαδά και κατέληγε στη Λιταία πύλη. Η είσοδος επομένως του Παύλου ερχομένου από τους Φιλίππους θα πρέπει να έγινε από τη Λιταία πύλη. Προηγουμένως είχε περάσει από την Αμφίπολη και την Απολλωνία οι οποίες αποτελούσαν αποδεδειγμένα δύο σταθμούς (Mansio) της διαδρομής Φιλίππων-Θεσσαλονίκης⁴⁵. Άλλωστε ο Παύλος ο οποίος ήταν ένας άνθρωπος απλός και ταπεινός, εάν επρόκειτο να επιλέξει κάποια είσοδο της πόλης δεν θα επέλεγε την επίσημη, μνημειακή χρυσή πύλη. Η διδασκαλία του μπορεί να αποκαλείται μεταφορικά «η χρυσή πύλη» της διάδοσης του χριστιανισμού στην Ευρώπη ο ίδιος όμως δεν χρησιμοποίησε αυτή την πύλη. Ακολουθώντας ο Παύλος τη via Egnatia εγκαινίασε τη διαδρομή την οποία θα ακολουθήσουν στα μεσαιωνικά χρόνια πολλοί άγιοι σε προσκυνηματικές ή ιεραποστολικές πορείες⁴⁶.

Μετά από τη γενικότερη αυτή τοπογραφική εισαγωγή προχωρούμε στο ειδικότερο ερώτημα σχετικά με το πού θα πρέπει να αναζητήσουμε τη «συναγωγή» που δίδαξε ο Απ. Παύλος. Η προφορική παράδοση έχει συνδέσει, ως γνωστόν, το όνομα του Παύλου με διάφορες περιοχές της Θεσσαλονίκης. Ας αρχίσουμε από τα βόρεια. Το βόρειο παρεκκλήσι της Ιεράς Μονής Βλατάδων τιμάται στο όνομα των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου διότι μία παράδοση θέλει τον Παύλο να έχει κηρύξει σ' εκείνο το σημείο⁴⁷. Άλλη παρεμφερής πα-

42. Pachis, *ό.π.*

43. Χατζηωάννου, *ό.π.*, σ. 34· Γ. Τάρας, «Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22 (1982) 48-49· Δ. Μακροπούλου, «Δύο πρόσφατα ανακαλυφθέντες παλαιοχριστιανικοί ναοί στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία, 6ο Διεθνές Συμπόσιο*, τ. 2, IMXA 1996 (1999), σσ. 705-718.

44. Makaronas, *ό.π.*, σσ. 381-398. Βλ. και Α. Avramea, «Trace et fonction de la via Egnatia du Ie siècle avant J.C. au Veme apres J.C.», *Symposium «The via Egnatia under Ottoman rule (1380-1699)»*, Rethymnon 1994 (Rethymnon 1996), σ. 3 εξ.

45. P. Davies, «The Macedonian scene of Paul's Journeys», *Biblical Archaeologist* 26 (1963) 101-102· P. Pilhofer, *Philippi. I. Die erste christliche Gemeinde Europas*, Tübingen 1995, σ. 199 εξ.

46. E. Malamart, *Sur la route des saints byzantins*, Paris 1993· N. Oikonomides, «The medieval Via Egnatia», *Symposium «The via Egnatia under Ottoman rule (1380-1699)»*, Rethymnon 1994 (Rethymnon 1996), σσ. 9-16.

47. Στογιόγλου, *ό.π.*, σσ. 28-29· R. Janin, *Les eglises et les monasteres des grands centres*

ράδοση αναφέρει ότι ο Παύλος πέρασε από εκείνο το σημείο κατά τη φυγάδευση του από την πόλη και στάθηκε εκεί για να αναπαυθεί και να δροσιστεί από κάποια κοντινή πηγή. Η πηγή έμεινε έκτοτε γνωστή ως αγίασμα του Απ. Παύλου και στο χώρο εκείνο κοντά στο Δημοτικό νοσοκομείο, στους πρόποδες του Κεδρηνού λόφου η ευσέβεια των χριστιανών της πόλης ανήγειρε το 1920 ναό αφιερωμένο στον απόστολο Παύλο⁴⁸. Το αγίασμα αυτό μνημονεύεται και από τον Χατζηγιάννου *αί επισημότεραι ιεραί πηγαί τῆς Θεσσαλονίκης εἰσὶν ἔξω τοῦ τείχους τούτων ἢ τοῦ ἁγίου Παύλου κεκλήθη εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος*. Για να τονίσει δε πόσο μεγάλη σημασία είχε για τους Θεσσαλονικείς η μνήμη του Αποστόλου παρατηρεῖ στη συνέχεια ότι *... τὰ θηλυκὰ ὄντα ἔχουσι τὸ προτέρημα τοῦ ἔχειν ἀγιάσματα ... τὸ μόνον ἄρσενικὸν πρόσωπον ὀπερ ἔτυχε τῆς τιμῆς ταύτης εἶνε ὁ ἅγ. Παῦλος...*⁴⁹. Ο ίδιος συγγραφέας επηρεασμένος προφανώς από τον Th. Tafel⁵⁰ και μία πληροφορία του περιηγητή R. Pocock (1740), που αυτός παραδίδει, ομιλεῖ για ναό του Απ. Παύλου⁵¹. Πιο συγκεκριμένα, ο Pocock μνημονεύει μία δεύτερη εκκλησία (εννοώντας προφανώς την κρύπτη), μη επισκέψιμη, κάτω από το ναό του Αγίου Δημητρίου, την οποία δεν κατονομάζει αλλά λέει ότι εκεί δίδαξε ο Απ. Παύλος⁵². Την ίδια πληροφορία επαναλαμβάνουν και οι Clarke (1801) και Holland (1812) με τη διαφορά ότι ονομάζουν τη δεύτερη αυτή εκκλησία υπόγεια⁵³ και ο δεύτερος δίνει ένα ακόμα στοιχείο ότι η εκκλησία αυτή λέγεται ότι κτίσθηκε στη θέση της πρώτης συναγωγῆς που δίδαξε ὁ Παῦλος⁵⁴.

Συνεπώς ο ναός για τον οποίο γίνεται λόγος σε έγγραφο της Ι. Μονῆς Διονυσίου του ἔτους 1415⁵⁵ *πρὸς τὸν ἐν τῇ μεγάλῃ λεωφόρῳ ὀρωμένην στοάν, ἀνεγερθέντα ἄνωθεν ... θεῖον ναόν, τὸν εἰς ὄνομα τιμῶμενον τοῦ μεγάλου ἀποστόλου Παύλου, καὶ διδασκάλου τῆς Οἰκουμένης* θα πρέπει να ἔχει κάποια σχέση με τα λεγόμενα των περιηγητῶν. Στις λειτουργικὲς διατάξεις του αρχιεπισκόπου Συμεῶν (1429) γίνεται λόγος για ναό του ἀποστόλου Παύλου *ὡς συγκεκλιμένῳ τῷ ναῷ τῆς Ἀχειροποιήτου* και σύμφωνα με την παράδοση εκεί υπήρχε *«la pierre sur la quelle saint Paul avait ete frappe»*⁵⁶.

byzantins, Paris 1975, σ. 405· H. V. Morton, *In the steps of St. Paul*, London 1963· Meinardus, *ὁ.π.*, σ. 32.

48. Χριστοδούλου, *ὁ.π.*, σ. 215 ἐξ· Meinardus, *ὁ.π.*

49. Χατζηγιάννου, *ὁ.π.*, σσ. 65-66.

50. Th. Tafel, *De Thessalonica ejusque agro*, Berlin 1839.

51. Χατζηγιάννου, *ὁ.π.*, σσ. 104-105.

52. Τιμπάκη, *ὁ.π.*, παράρτημα 24.

53 *Ὀ.π.*, σσ. 31, 36.

54 *Ὀ.π.*, σ. 36.

55. Ευ. Διονυσιάτη - Στ. Κυριακίδη, «Έγγραφο της Ιεράς μονῆς του Αγίου Διονυσίου αφορώτα εις άγνωστους ναούς της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 3 (1953-55) 367-368.

56. Janin, *ὁ.π.*, σ. 405. Πρβλ. Ι. Καρφαβιδόπουλος, «Η Θεολογική απάντηση του Αποστόλου Παύλου στη Ρωμαϊκή πολιτική πρόκληση της Θεσσαλονίκης», *Χριστός και Ιστορία, Επιστημο-*

Μία άλλη παράδοση διάχυτη στις περιγραφές των περιηγητών όπως των Souciet (1734) Prokesch von Osten (1828), Texier (1833-37), Dominicains d' Arcueil (1894)⁵⁷, R. Meyer (1898) και G. F. Abbot (1900)⁵⁸ είναι αυτή που συνδέει τον Παύλο με το ναό του Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα). Ο Cousinery παρεμβάλλει στο κείμενό του μία γραβούρα του Fauvel από το ναό των Καβείρων (πίν. 10), όπως τον αποκαλεί, και εφιστά την προσοχή σε μία τετράγωνη βαθμιδωτή πέτρινη βάση από πράσινο μάρμαρο που βρισκόταν αρχικά μέσα στο ναό και τώρα βρίσκεται στην αυλή. Η πέτρα αυτή γράφει ο Cousinery είναι κατά την παράδοση το βήμα απ' όπου κήρυξε ο Απ. Παύλος⁵⁹. Την ίδια πληροφορία επαναλαμβάνει και ο Μ. Δήμιτσας⁶⁰ παραπέμποντας στον Tafel καθώς και ο Μ. Χατζηγιάννου⁶¹ ο οποίος προσδιορίζει ότι πρόκειται περί του άμβωνος του ναού που έφερε μάλιστα και ανάγλυφη παράσταση με την προσκύνηση των μάγων⁶². Σπεύδει δε να παρατηρήσει ότι *έναν πρέπει να άναζητήσωμεν τὸ βῆμα ἄφ' οὗ ἐδίδαξεν ὁ Ἄπόστολος Παῦλος, Χάβραν πρέπει να έρευνησωμεν καὶ οὐχὶ ἐκκλησίαν, διότι ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν Ἰουδαίων ἐδίδαξεν ὁ Ἄπόστολος Παῦλος. Οἱ Θεσσαλονικεῖς βλέποντες τοὺς πρώτους αὐτῶν ἀρχιερεῖς διδάσκοντες ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἐν τῇ Παλαιᾷ Μητροπόλει, ἀνήνεγκον τὸν νοῦν αὐτῶν μέχρι τοῦ πρώτου ἀρχιεπισκόπου καὶ θύοντες εἰς τὴν αἰσθηματικὴν αὐτῶν ἔπλασαν καὶ αὐτὸν Παῦλον διδάξαντος ἀπὸ τοῦ ἱστορικῶν ἄμβωνος*⁶³. Πιστεύω ότι η ερμηνεία που δίνει η Χατζηγιάννου είναι πολύ λογική και πιθανή. Μία ακόμη αιτία συσχέτισης του ονόματος του Παύλου με το ναό αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί, κατά τη γνώμη μου, το γεγονός ότι ο ναός ήταν αρχικά αφιερωμένος στη λα-

νικό Συμπόσιο προς τιμὴν του Καθηγητῆ Σάββα Αγουρίδη, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 224.

57. Στο κείμενό του γίνεται αναφορά σε ερειπωμένο ναό του Αγίου Παύλου βορειότερα από τη Ροτόντα ο οποίος είναι χαμένος μέσα στα ερείπια της παλιάς Θεσσαλονίκης.

58. Ταμπάκη, *ό.π.*, παράρτημα 23, 40, 43, 62, 66, 68.

59. Cousinery, *ό.π.*, σσ. 20, 21. Η πέτρα όμως αυτή έτσι όπως αποδίδεται στο σχέδιο του Faunel δεν θυμίζει σε τίποτα τον ριπιδιόσχημο άμβωνα της Ροτόντα, Ταμπάκη, *ό.π.*, σ. 179.

60. Δήμιτσας, *ό.π.*, σ. 343.

61. Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σ. 72.

62. Πράγματι ο άμβωνας του ναού του Αγίου Γεωργίου που σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης φέρει αυτή την παράσταση, χρονολογείται όμως στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. Στον ίδιο το ναό σώζεται μόνον η βάση στο νότιο εξωτερικό περιβόλο η οποία όμως δεν είναι από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο όπως ούτε και ο άμβωνας, Γ. Σωτηρίου, «Ο άμβων της Θεσσαλονίκης», *ΕΕΒΣ* 1 (1933) 418-424· Janin, *ό.π.*, σ. 362. Πρβλ. και M. Vickers, «Cockerell at Thessaloniki», *Balkan Studies* 13 (1972) 51, 52, σημ.11 (στο εξής: «Cockerell»)· J. P. Sodini, «L'ambon de la rotonde Saintes Georges. Remarques sur la typologie et le décor», *BCH* 100 (1976) 493-510· Χρ. Μαυροπούλου-Τσιουμή, «Τα βήματα του Αποστόλου Παύλου από τους Φίλιππους ως τη Βέροια. Προφορική παράδοση και αρχαιολογικές γνώσεις», *Α΄ Παύλεια*, Βέροια 1995, σ. 229.

63. Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σσ 78-79.

τρεία των Καβείρων⁶⁴, προστατών θεών της ειδωλολατρικής Θεσσαλονίκης. Έχουν επισημανθεί σημεία επαφής ανάμεσα στη λατρεία τους και στη διδασκαλία του Παύλου στις δύο προς Θεσσαλονικείς επιστολές⁶⁵. Αναφέρει ένα ακόμη στοιχείο λαογραφικού χαρακτήρα που φανερώνει τη συνέχεια των παραδόσεων. Στο αγίασμα του Παύλου, για το οποίο μιλήσαμε πιο πάνω, την ημέρα της γιορτής του συνήθιζαν να ρίχνουν νομίσματα, συνήθεια που έχει τις ρίζες της στη λατρεία χθονίων θεοτήτων, όπως ήταν και οι Κάβειροι⁶⁶.

Για την πρώτη Ιουδαϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης δεν είναι γνωστά πολλά πράγματα και όσα γνωρίζουμε ανάγονται σε μεταγενέστερες περιόδους. Οι πρώτοι Ιουδαίοι έφθασαν στη Θεσσαλονίκη κάπου γύρω στο 145 π.Χ. προερχόμενοι από την Αλεξάνδρεια⁶⁷. Εκείνη την εποχή οργανώθηκε και η πρώτη εβραϊκή κοινότητα από ελληνόφωνους Ιουδαίους⁶⁸ η οποία ονομαζόταν κοινότητα Ρωμαιωτών Εβραίων από την ονομασία Ρωμανία του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους. Η κοινότητα αυτή όπως και οι υπόλοιπες Ιουδαϊκές κοινότητες των Μακεδονικών πόλεων απολάμβανε επί ρωμαιοκρατίας σχετική διοικητική αυτονομία και ελεύθερη άσκηση της λατρείας της⁶⁹.

Το κείμενο των Πράξεων είναι το παλαιότερο που δίνει κάποιες πληροφορίες για την κοινότητα των Ρωμαιωτών. Το επόμενο χρονολογικά κείμενο είναι πολύ μεταγενέστερο, ανήκει στον 7ο αιώνα. Η τοπογραφική πληροφορία που παρέχει *παίδες Έβραίων άφθοροι κατά τὸ λεγόμενον τῶν βρόχθων μέγρος θέεάσαντο*⁷⁰ δεν μπορεί να αξιοποιηθεί γιατί η έρευνα δεν έχει ακόμη καταλήξει για το πού βρισκόταν η *συνοικία τῶν βρόχθων*. Ο Βενιαμίν εκ Τουδέλας (1161-1162)⁷¹ αναφέρεται στη ρωμανιώτικη κοινότητα λέγοντας ότι αριθμεί περί τους 500 Εβραίους που καταδυναστεύονται και ζουν ασκώντας χειρωνακτικά επαγγέλματα χωρίς όμως να προσδιορίζει το πού είναι εγκατεστημένοι. Σ' ένα αρκετά μεταγενέστερο δωρητήριο έγγραφο της Ιεράς Μονής

64. Δήμιτσας, *ό.π.*, σσ. 342-343· Tafrafi, *ό.π.*, σ. 155.

65. Witt, «The Kabeiroi», *ό.π.*, σσ. 78-79.

66. Χατζημιώαννου, *ό.π.*, σ. 105.

67. J. Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, I, Salonique 1935, σ. 13· Emmanuel, *ό.π.*, σ. 21· Α. Ναφ, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης. Μελετήματα γύρω από την ιστορία και την παράδοση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 18· W. Ellinger, *Paulus in Griechenland*, Stuttgart 1987, σ. 91· Δ. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 135 εξ· Ν. Ρ. Stavroulakis - Τ. J. de Vinney, *Jewish sites and synagogues of Greece*, Athens 1992, σ. 159 εξ· Η. Μεσσίνας, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Αθήνα 1997, σσ. 35-37.

68. Δ. Κανατσούλης, «Οι εβραϊκές κοινότητες στην Αρχαία Μακεδονία», *Μακεδονικό Ημερολόγιο* (1968) 167 (στο εξής: «Εβραϊκές κοινότητες»)· Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 25 εξ.

69. J. Juster, *Les Juifs dans l'Empire Romain I*, N. York 1914, σ. 456 εξ· Nehama, *ό.π.*, σ. 22 εξ. Κανατσούλης, «Η Μακεδονική πόλις», *ό.π.*, σ. 261 εξ.

70. *P.G.* 116, 332.

71. Σιμόπουλος, *ό.π.*, τ. Α' (333 μ.Χ - 1700), σ. 221· Ταμπάκη, *ό.π.*, παράρτημα 1.

Διονυσίου του 1420 γίνεται λόγος για ένα μονύδριο των Τεσσαράκοντα μαρτύρων *κείμενον εις την συνοικίαν τής πόλεως, τήν λεγομένην του Όμφαλου και νοτιοδυτικώς τής παλαιάς πυρिकाύστου έβραϊκής συνοικίας, πλησίον δέ τής λεωφόρου τής πόλεως*. Η πληροφορία αυτή μας ενδιαφέρει άμεσα γιατί η εβραϊκή αυτή συνοικία δεν μπορεί παρά να είναι ρωμανιώτικη εφόσον οι Ισπανοεβραίοι δεν έχουν έρθει ακόμη στην πόλη. Ο Γ. Θεοχαρίδης, που δημοσίευσε το έγγραφο⁷² συνδυάζοντας το γεγονός ότι *συνοικία του Όμφαλου* κατά τους βυζαντινούς χρόνους απεκαλείτο ο χώρος νοτίως του Αγίου Δημητρίου, ο χώρος δηλαδή της βυζαντινής αγοράς, με το γεγονός της εύρεσης μιας Ελληνοσαμαρειτικής επιγραφής του 4ου-5ου αι.⁷³ κοντά στην Παναγία Χαλκείων⁷⁴, οριοθέτησε τη συνοικία στη δυτική πλευρά της αγοράς και βόρεια από την Παναγία Χαλκείων⁷⁵. Με τον Θεοχαρίδη συμφώνησε και ο Spieser⁷⁶. Ο Δημητριάδης σε γενικές γραμμές ακολούθησε τον Θεοχαρίδη μετατόπισε όμως τη θέση της συνοικίας βορειότερα, στην περιοχή του σημερινού Διοικητηρίου⁷⁷. Στα ίδια πλαίσια κινήθηκε και ο Μπακαλάκης, ο οποίος στην εισήγησή του για το Ιερό του Διονύσου, συσχέτισε το «ομφαλός» με σκόπιμη παραφθορά του κακόηχου «φαλλός» (φαλλικά δρώμενα) και όρισε την εβραϊκή συνοικία κοντά στο ιερό του Διονύσου, που βρισκόταν στη ΝΑ γωνία της «ιερής περιοχής» σύμφωνα με το τοπογραφικό σχέδιο του Vickers⁷⁸.

Βρισκόμαστε δηλαδή στην περιοχή μεταξύ των οδών Συγγρού-Αντιγονιδών-Φιλίππου⁷⁹.

72. Γ. Θεοχαρίδης, «Άγνωστα τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης εξ ανεκδότου εγγράφου της εν Αγίω Όρει Μονής Διονυσίου», *Μακεδονικά* 5 (1961-63) 1-14 (στο εξής: «Άγνωστα τοπογραφικά»).

73. Η παρουσία της επιγραφής αποτελεί ίσως ένδειξη για την παρουσία σ' εκείνο το σημείο Σαμαρειτικής συναγωγής, Μπ. Σμπή, *Οι Σαμαρείτες. Μια συναγωγή τους στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1971. Ίσως λοιπόν ο «πριν βέβηλος τόπος» της αναθηματικής επιγραφής στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου της Παναγίας Χαλκείων να μην είναι τα ερείπια της ρωμαϊκής αγοράς όπως υπέθεσε ο Ξυγγόπουλος, *Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της βυζαντινής Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 16, αλλά η συναγωγή. Μπορεί να συνέβη και εδώ κάτι ανάλογο μ' αυτό που συνέβη στην Κωνσταντινούπολη όταν η Πουλχερία το 442 μετέτρεψε σε χριστιανικό ναό (ναός των Χαλκοκρατειών) μία αρχαία συναγωγή κοντά στη χαλκευτική στοά, Galante Auraam, *Histoire des Juifs de Constantinople*, Instabul 1936, σ. 22 παραπομπή από Α. Ναφ, *Κεϊμένη επί άκτής θαλάσσης...*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 30 σημ. 33 (στο εξής: *Κεϊμένη*).

74. Σ. Πελεκίδης, «Περί μιας στήλης», *Πεπραγμένα 9ου Διεθνούς Βυζαντινολογικού συνεδρίου*, Α', Αθήνα 1955, σ. 408, πίν. 84· Β. Lifshitz - J. Schiby, «Une synagogue samaritaine a Thessalonique», *RB* 75 (1968) 368-378.

75. Θεοχαρίδης, «Άγνωστα τοπογραφικά», ό.π., σ. 7 εξ.

76. Spieser, ό.π., σ. 87.

77. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1430-1912)*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 31 (στο εξής: *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*).

78. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», ό.π., 161, εκ. 4. Το Ιερό του Διονύσου η νεότερη έρευνα το τοποθετεί βορειότερα, δυτικά του Διοικητηρίου, Ε. Βουτυράς, ό.π., σ. 1338.

79. Μπακαλάκης, «Ιερό Διονύσου.», ό.π., σ. 41· Ευ. Χειμίογλου, «Ο ομφαλός της Θεσσαλο-

Ο Δημητριάδης και ορισμένοι άλλοι ερευνητές ταύτισαν τη συναγωγή των ρωμαϊκών χρόνων με τη συναγωγή «Ετς Αχαΐμ» (Δέντρο της ζωής)⁸⁰ που ήταν κοντά στο παραθαλάσσιο τείχος⁸¹. Ο συγγραφέας έλαβε σοβαρά υπόψη αυτό που διάβασε στον Ιώσηπο ότι οι συναγωγές της Διασποράς έπρεπε να βρίσκονται κοντά σε νερό⁸². Η συναγωγή όμως «Ετς Αχαΐμ» μαρτυρείται κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας⁸³. Οι εβραϊκές συνοικίες επί Τουρκοκρατίας απλώνονταν από την Εγνατία⁸⁴ μέχρι τη θάλασσα και γύρω από την Παναγία Χαλκίων⁸⁵. Η περιοχή του λιμανιού (του Μ. Κωνσταντίνου) ήδη από τον 14ο αι. αποτελούσε το οικονομικό κέντρο της πόλης και τόπο εγκατάστασης της εβραϊκής κοινωνίας⁸⁶. Ο Tafrali αναφέρεται αόριστα στην ύπαρξη παλιάς Ιουδαϊκής συνοικίας στην περιοχή του Ιπποδρομίου μεταφέροντας πληροφορία του Γάλλου προξένου στη Θεσσαλονίκη Germain⁸⁷.

Για να επανέλθουμε στο αρχικό ερώτημα επαναλαμβάνουμε για ακόμη μία φορά πόσο δύσκολο είναι να ανιχνευθεί ο πολεοδομικός ιστός για μια εποχή τόσο μακρυνή όσο η εποχή του Παύλου μιας πόλης με την αδιάκοπη ιστορική παρουσία στο ίδιο σημείο όπως η Θεσσαλονίκη. Αναγκαστικά έπρεπε να αντλήσουμε πληροφορίες από μεταγενέστερες πηγές εφόσον αυτές υπήρχαν και αφού τις συσχετίσουμε με τα αρχαιολογικά δεδομένα να δώσουμε κάποια απάντηση στο ερώτημα που αποτελεί και το θέμα αυτής της εργασίας.

Ως αφετηρία εκλάβαμε το γεγονός ότι ο Παύλος εισήλθε στην πόλη από τη Λιταία πύλη του δυτικού τείχους εφόσον σ' αυτήν κατέληγε το ανατολικό τμήμα της Εγνατίας οδού. Τη Λιταία πύλη θα τη χαρακτηρίζαμε ως ιερή γιατί εκεί γύρω, όπως απέδειξε η αρχαιολογική σκαπάνη, ήταν συγκεντρωμένα ιερά όλων των ιστορικών περιόδων της πόλης. Ο Παύλος λοιπόν, αμέσως μετά την είσοδό του, βρέθηκε πολύ κοντά στον ρωμαϊκό θρησκευτικό συγκρητισμό. Δεν θα ήταν επομένως καθόλου περιεργό εάν και η «συναγωγή» των

νικής», *Θεσσαλονίκη, Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 53-62.

80. Πρβλ. Παρ. 3,18.

81. Α. Ναφ, *Κεϊμένη*, σ. 26· Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 367· Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 46· Μπ. Σμπίη, «*Αγκαδά σελ Πέσσαρ*», Θεσσαλονίκη 1987, σ. 10.

82. Ιώσηπος, *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* 2,23.

83. Γράφει χαρακτηριστικά ο Χατζηιωάννου το 1879 «*παράλους δέ ἔχομεν διότι δυστυχῶς ἡ παραλία κατέχεται ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων*», Μ. Χατζηιωάννου, «Θεμαῖς ἴτοι περὶ Θεσσαλονίκης, Μέρος Α'», *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν*, εν Αθήναις 1879, σ. 77.

84. Ας θυμηθούμε το σπίτι του ραββίνου κοντά στη στοά των ειδώλων στη νότια είσοδο της ρωμαϊκής αγοράς.

85. Α. Σαμουηλίδου - Αιμ. Στεφανίδου-Φωτιάδου, «Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία», *Αρχαιολογία* 7 (1983) 56-57. Ένας παλιός Θεσσαλονικιός, ο Γ. Βαφόπουλος θυμάται ότι επί Τουρκοκρατίας «*η πιο χαρακτηριστική εβραϊκή συνοικία, ένα είδος "γκέτο"...έπιανε το τετράγωνο των οδών Αγ. Δημητρίου, Αγ. Σοφίας, Εγνατίας, Βενιζέλου*», Βαφόπουλος, *ό.π.*

86. Ε. Δημητριάδη, «Θεσσαλονίκη: Μια αναφορά στην πολεοδομική της εξέλιξη», *Αρχαιολογία* 7 (1983) 104 εκ. 5 (στο εξής: «Θεσσαλονίκη: πολεοδομική εξέλιξη»).

87. Tafrali, *ό.π.*, σ. 145.

Ιουδαίων βρισκόταν κάπου εδώ κοντά, στη δεύτερη κύρια οδική αρτηρία της πόλης τη σημερινή οδό Αγίου Δημητρίου. Τρεις αιώνες άλλωστε αργότερα ο διάδοχος του Παύλου, ο Άγιος Δημήτριος, διδάσκοντας νοτιότερα στη Χαλκευτική στοά θα προσελκύσει πλήθος ειδωλολατρών από τα δυτικά της πόλης⁸⁸. Η λεωφόρος συνελώς του βυζαντινού εγγράφου της Μονής Διονυσίου⁸⁹ *πρὸς δύνιν καὶ μεσημβρίαν κείμενον τῆς παλαιᾶς πυρκαϊούστου Ἐβραϊδος ... καὶ οἶονεὶ τῆς λεωφόρου μέσον* θα πρέπει να ήταν η Αγίου Δημητρίου όπως σωστά υποστηρίζει ο Δημητριάδης⁹⁰ και όχι η Εγνατία όπως πιστεύει ο Θεοχαρίδης⁹¹. Η πληροφορία επίσης του άλλου εγγράφου της ίδιας μονής (1415) για ύπαρξη μονυδρίου αφιερωμένου στον Απόστολο Παύλο νοτιώς του Αγίου Δημητρίου και βορείως της Αγοράς⁹² σε συνδυασμό με τα λεγόμενα στο συναξάρι της Αγίας Ματρώνας η οποία *θεράπεινα ὑπέρχε Παντίλλης τινὸς Ἰουδαίας, γυναικὸς στρατοπεδάρχου ἐν τῇ Σαλονικέων πόλει* μας οδηγούν στο να τοποθετήσουμε την Ιουδαϊκή συνοικία κάπου μεταξύ της Λιταίας Πύλης και του ναού του αγίου Δημητρίου.

Για να γίνουμε πιο σαφείς: στο συναξάρι γίνεται αναφορά στα τείχη της πόλης και σε μία λεωφόρο⁹³. Η Παντίλλη είναι Ιουδαία αλλά και γυναίκα στρατοπεδάρχου, ο οποίος θα πρέπει να είχε την έδρα του έξω από τη Λιταία πύλη πράγμα που συνάγεται αφενός μεν από το καθεστώς της *civitas libera* που ίσχυε για τη Θεσσαλονίκη και δεν επέτρεπε την παρουσία στρατιωτικής δύναμης μέσα στην πόλη⁹⁴ αφετέρου δε από την ύπαρξη εκεί του Μιθραίου⁹⁵. Η λεωφόρος επομένως και σ' αυτό το κείμενο πρέπει να είναι η Αγίου Δημητρίου και όχι η Εγνατία όπως πιστεύουν οι Tafrafi και Janin⁹⁶. Έτσι και η Ιουδαία Παντίλλη ζούσε κοντά στη συνοικία των ομοεθνών της εάν βέβαια ευσταθεί η υπόθεσή μας ότι αυτή εκτεινόταν στην περιοχὴ της οδοῦ Αγίου

88. «Πολλῶν δὲ αὐτῶ διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων πληθῦος προϊόντων καὶ συνενυρισκομένων ἐκ δυαμῶν του τῆς Μεγαλοφόρου ἐν τῇ ἐκεῖσε Χαλκευτικῇ λεγομένη στοᾷ, ἔνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι», P.G. 116, 1176A.

89. Βλ. σσ. 68-69.

90. Δημητριάδης, *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*, ὁ.π., σ. 30.

91. Θεοχαρίδης, «Άγνωστα τοπογραφικά», ὁ.π., σ. 10.

92. Βλ. σ. 66.

93. «Αὐτὴ θεράπεινα ὑπέρχε Παντίλλης τινὸς Ἰουδαίας, γυναικὸς στρατοπεδάρχου ἐν τῇ Σαλονικέων πόλει. Ταύτης ἡ Παντίλλη τὸ λείψανον, διὰ τινὸς Στρατονίκου ἀπὸ τοῦ τείχους ἐν δέξει ἐνειλήσασα, ρίπτει κάτω, ὅπερ οἱ Χριστιανοὶ λαβόντες κατέθεντο πλησίον τῆς Λεωφόρου. Μετὰ δὲ τὸν διωγμὸν, Ἀλέξανδρος, ἐπίσκοπος ἔνδον τῆς πόλεως εὐκτίηρον οἶκον δευμάμενος, τὸ ἄγιον λείψανον κατέθηκεν», Β. Ματθαίου, *Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Γ', 1960, σ. 446, 27 Ματίου.

94. Ο στρατοπεδάρχης ίσως να ήταν ένα είδος στρατιωτικού με αστυνομικές δικαιοδοσίες (stationarius), Pachis, ὁ.π., σσ. 244-245.

95. Είναι γνωστό ότι ο Μίθρας ήταν θεότητα προσφιλή στους στρατιώτες των ρωμαϊκών λεγεώνων, Κανατσούλης, «Μακεδονική πόλις», ὁ.π., σ. 99.

96. Tafrafi, ὁ.π., σ. 189; Janin, ὁ.π., σ. 396.

Δημητρίου. Ίσως αυτή η Παντίλλη που τὸ λείψανον, διὰ τινὸς Στρατονίκου ἀπὸ τοῦ τείχους ἐν δέρεϊ ἐνειλήσασα, ρίπτει κάτω, ὅπερ οἱ Χριστιανοὶ λαβόντες κατέθετον πλησίον τῆς Λεωφόρου να ἦταν σαν εκείνες τις ευσεβείες γυναίκες που μνημονεύονται στο κείμενο των Πηράξεων (17,4). Ο «ευκτήριος οικος» που ανήγειρε προς τιμὴν της μάρτυρος ο Επίσκοπος Ἀλέξανδρος⁹⁷ τον 4ο αἰ. δυστυχῶς δεν σώθηκε. Οι πηγές ὁμως μιλοῦν για ομόνυμη μονὴ του 7ου αἰ. εκτὸς των τειχῶν. Ο Μ. Χατζημιῶννου επηρεασμένος ἀπὸ τον Tafrahi⁹⁸ γράφει: *Ἐξώθεν τῆς πύλης ταύτης (εννοεῖ την Λιταία) ὑπήρχον αἱ ἐκκλησῖαι τῶν Ἀγάπης, Εἰρήνης, Χιῶνης⁹⁹ καὶ μακρότερον Ματρῶνης ...*¹⁰⁰. Η Μαρκὴ ταύτισε με τὴ μονὴ τα ερείπια τείχους καὶ πύργων στην περιοχή της Ν. Ευκαρπίας¹⁰¹. Μία νεότερη ἀποψη εἶναι αὐτὴ του καθηγητῆ Μουτσόπουλου ο οποίος στα ερείπια μιας τετράγωνης οχυρωματικῆς κατασκευῆς με γωνιακοὺς πύργους στο λόφο Καρά-Τεπέ λίγο πριν ἀπὸ το Φιλίππειο βλέπει τα ερείπια του μοναστηριῦ τῆς Ἁγίας Ματρῶνας¹⁰². Ὅποια καὶ ἀν εἶναι ἡ ακριβὴς θέση τῆς Μονῆς αὐτὸ που μας ενδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι οπωσδήποτε βρισκόταν εἴτε στο δυτικὸ μέρος των τειχῶν εἴτε στο βόρειο πάντως ὄχι κοντὰ στη Χρυσὴ πύλη καὶ στην Εγνατία οδὸ. Στην περιοχή τῆς Λιταίας πύλης καὶ τῆς γύρω περιοχῆς μας κατηύθυνε καὶ μία πληροφορία των περιηγητῶν του 19ου βέβαια αῶνα (Madox, Bowen κ.ά.) οἱ ὁποῖοι ομιλώντας για τον ἄμβωνα του ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, τὴν ὁποία επισκέφθηκαν διέσωσαν μία περιεργὴ εκ πρώτης ὄψεως τοπικὴ παράδοση ὅτι ο ἄμβωνας αὐτὸς ἦταν τὸ βῆμα του Ἀποστόλου Παύλου καὶ μεταφέρθηκε ἐκεῖ ἀπὸ κάποιον δρόμο κοντὰ στο ναὸ των ἁγίων Ἀποστόλων ο ὁποῖος ὡς γνωστὸν ἀπέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν οδὸ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τὴ Λιταία πύλη¹⁰³. Εἶν ὁμως θεωρηθεῖ ὅτι ο χώρος στον ὁποῖο κινήθηκε ο Ἀπ. Παῦλος καὶ συνεπῶς ο χώρος τῆς αρχαίας «συναγωγῆς» βρισκόταν κάπου μεταξύ Λιταίας πύλης, ναοῦ αγ. Δημητρίου

97. Πιθανολογείται ὅτι πρόκειται για τον ἐπίσκοπο που ἔλαβε μέρος στην Α΄ Οικουμενικὴ σύνοδο, Janin- O. Tafrahi, *Η Θεσσαλονικὴ ἀπὸ τις ἀρχές ἕως τον ΙΔ΄ αῖωνα*, Paris 1913 (μετ. Ἀθῆνα 1994), σ. 190- Α. Αγγελόπουλος, *Η Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονικὴ 1995, σ. 69.

98. Tafrahi, *Topographie*, σ. 189.

99. Οι σωστικὲς ἀνασκαφές τῆς 9ης Εφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων στη νεκρόπολη ἔξω ἀπὸ τὰ δυτικὰ τείχη (1993-95) ἀποκάλυψαν παλαιοχριστιανικὸ ναὸ ο ὁποῖος χρονολογήθηκε στο α΄ μισὸ του 5ου αἰ. καὶ ταυτίσθηκε μ΄ αὐτὸν των τριῶν μαρτύρων, Μακροπούλου, ὁ.π., σ. 717.

100. Χατζημιῶννου, ὁ.π., σ. 34- Δημητριάδης, *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης*, ὁ.π., σ. 386. Ἀντίθετη ἀποψη ἔχει ο Spieser μετατοπίζοντας τὴ θέση τῆς μονῆς πρὸς τὰ ανατολικά, Spieser, ὁ.π., σ. 28.

101. Εὐ. Μαρκὴ, «Τὸ σταυρικὸ μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς οδοῦ Γ΄ Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονικὴ», *ΑΕ* (1981) 60.

102. Ν. Μουτσόπουλος, «Η θέση τῆς ἄγνωστης μονῆς τῆς Ἁγίας Ματρῶνας στη Θεσσαλονικὴ», *Νέα Ἐστία* (1985) 137-138.

103. Ταμπάκη, ὁ.π., σσ. 39, 49.

και ρωμαϊκής αγοράς τότε αποκτά νόημα αυτή η, κατά τα άλλα, δυσεξηγήνητη παράδοση. Ένα ακόμη στοιχείο αρκετά μεταγενέστερο βέβαια και αυτό που δεν αποκλείεται όμως να απηχεί παλαιότερη παράδοση και συνηγορεί για την τοποθέτηση της εβραϊκής συνοικίας βορείως της αγοράς είναι το βυζαντινό κείμενο του 9ου αι. που συσχετίζει την «οβριανή συνοικία» με το ιερό του Διονύσου. Όπως ήδη αναφέραμε, ο Μπακαλάκης με βάση αυτό το έγγραφο οριοθέτησε τη συνοικία μεταξύ των οδών Συγγρού-Αντιγονιδών και Φιλίππου¹⁰⁴. Εάν δε λάβουμε υπόψη και τα γραφόμενα περί ναού του αγ. Παύλου νοτίως του Αγίου Δημητρίου¹⁰⁵ τότε μπορούμε ίσως να προεκτινουμε ανατολικότερα τα όρια της συνοικίας. Ο Σωτηρίου με βάση προφορικές παραδόσεις τοποθέτησε το βήμα της συναγωγής στην περιοχή των ανατολικών κοιμητηρίων της Ευαγγελίστριας¹⁰⁶.

Στον άξονα βορρά-νότου της Ρωμαϊκής αγοράς και στο ψηλότερο σημείο του πιθανολογείται η παρουσία και του Capitolium της Θεσσαλονίκης¹⁰⁷. Άλλωστε στη θέση του σημερινού Διοικητηρίου βρισκόταν επί Τουρκοκρατίας το «Κονάκι», το τούρκικο διοικητήριο που και αυτό με τη σειρά του είχε διαδεχθεί το βυζαντινό διοικητήριο. Η συγκεκριμένη λοιπόν περιοχή φαίνεται ότι είχε παράδοση ως έδρα «διοικητηρίων» η οποία πρέπει να ξεκίνησε από τα ελληνιστικά χρόνια, όπως έδειξαν οι πρόσφατες ανασκαφές στην πλατεία Διοικητηρίου¹⁰⁸. Εδώ προφανώς θα ήταν και η έδρα των πολιταρχών ενώπιον των οποίων οδηγήθηκε ο Παύλος που κήρυττε εκεί κοντά. Η περιοχή αυτή της Θεσσαλονίκης βορείως της αγοράς υπερέχουσα σαφώς υψομετρικά ευνοούσε την ίδρυση συναγωγής διότι σύμφωνα με ραββινικές πηγές, οι συναγωγές έπρεπε να καταλαμβάνουν το ψηλότερο σημείο της πόλης¹⁰⁹. Είναι βασικό να υπενθυμίσουμε ότι με τον όρο «συναγωγή» δεν είναι απαραίτητο γι' αυτήν ειδικά την εποχή να υποδηλώνεται ένα κτίριο. Το πιθανότερο είναι

104. Βλ. σ. 62.

105. Βλ. σ. 66. Ως τόπος κηρύγματος του Παύλου δεν μπορεί να θεωρηθεί σε καμία περίπτωση ο χώρος κάτω από το ναό του αγίου Δημητρίου διότι οι ανασκαφικές έρευνες εκεί απέκλυσαν μόνο τα ερείπια ενός ρωμαϊκού λουτρού και τίποτα που να θυμίζει ιουδαϊκό χώρο λατρείας, Μαυροπούλου-Τσιούμη, *ό.π.*

106. G. Sotiriou, «Traditions et legendes concernant la predication et les souffrances de l'apotre Paul en Grece», *Paulus-Hellas-Oikumene, An Ecumenical symposium*, Athens 1951, σσ. 172, 174. Την ίδια άποψη επαναλαμβάνει και ο Μ. Σιώτης, «Εικόνες από την επίσκεψη του αποστόλου Παύλου εις Θεσσαλονίκη», *Γρ. Παλαμάς* 35 (1953) 221.

107. Vickers, «Towards a reconstruction», *ό.π.*, σ. 251. Ο Κικέρων, που έζησε εξόριστος στη Θεσσαλονίκη (58-57 π.Χ.), σε μία από τις επιστολές του αναφέρει το Quaestorium, «Thessaloniam me in quaestoriumque perduxit»· F. Papazoglou, «Les villes de Macedoine a l'epoque romaine», *BCH, Supplement*, XVI (1988) 206, σμμ.110.

108. Α. Τασιά, «Ελληνιστικές οικιστικές φάσεις στο Διοικητήριο», *Αρχαία Μακεδονία, 6ο Διεθνές Συμπόσιο*, τ. 2, ΙΜΧΑ, (Θεσσαλονίκη 1999), σσ. 1101-1106.

109. Juster, *ό.π.*, σ. 459 σμμ.1.

ότι υπονοείται η συνάθροιση της κοινότητας γιατί στη Διασπορά ο συνήθης όρος για το κτίριο και ο παλαιότερος είναι «προσευχή»¹¹⁰, όρος ο οποίος μπορεί απλώς να αναφέρεται σε κάποιον υπαίθριο χώρο αφού οι Ιουδαίοι τουλάχιστον πριν από την καταστροφή του ναού (70 μ.Χ.) συνήθιζαν να συγκεντρώνονται σε ανοικτούς χώρους¹¹¹.

Οι παλαιότερες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την παρουσία συναγωγής στην περιοχή της Μακεδονίας καθώς επίσης και στην Παλαιστίνη δεν χρονολογούνται πριν από τον 3ο αι. μ.Χ. όπως για παράδειγμα η επιτύμβια επιγραφή (τέλη 3ου αι.) που βρέθηκε στο δυτικό νεκροταφείο των Φιλίππων, προηγούμενο σταθμό στην περιοδεία του Παύλου. Στην επιγραφή αυτή γίνεται λόγος για συναγωγή με την έννοια όμως της κοινότητας¹¹². Πάντως η «συναγωγή» της Θεσσαλονίκης του 1ου αι. μ.Χ. πρέπει να ήταν μία¹¹³. Και μία λεπτομέρεια που ίσως έχει να μας πει κάτι για τη θέση της είναι πιστεύουμε ότι η συναγωγή της Δήλου του 1ου αι. π.Χ. αλλά και αυτή των Σάρδεων του 4ου αι. μ.Χ. ανασκάφηκαν κοντά στο Γυμνάσιο της πόλης¹¹⁴. Μήπως δεν πρόκειται για απλή σύμπτωση που ΒΔ του ναού του αγίου Δημητρίου τοποθετείται από τους ερευνητές το Γυμνάσιο της Θεσσαλονίκης όπως ήδη έχουμε πει¹¹⁵;

Ο Παύλος σύμφωνα με το κείμενο των Πράξεων φιλοξενήθηκε στο σπίτι του Ιάσωνα. Ο Ιάσων ήταν ένας εξελληνισμένος Ιουδαίος¹¹⁶, ο οποίος όπως γινόταν συνήθως στη Διασπορά, είχε εξελληνίσει το εβραϊκό του όνομα (ίσως Ιωσήφ)¹¹⁷. Επομένως το σπίτι του θα πρέπει να βρισκόταν εντός των ορίων της Ιουδαϊκής κοινότητας¹¹⁸ και σε κεντρικό μάλιστα σημείο της πόλης αν

110. Πρξ. 16,13. Juster, *ό.π.*, σ. 457· Nigdelis, *ό.π.*, σ. 305. Βλ. και Δ. Καψάλα, «Όπου η συναγωγή των Ιουδαίων...», *Η Ύψιξη Ορθόδοξων Βιβλικών Θεολόγων*, Ιερισσός 1997 (Θεσσαλονίκη 2000), σ. 227.

111. Πλίνιος, *Επιστολές*, 117.

112. Ch. Koukoulis-Chrysanthaki, «Colonia Iulia Augusta Philippensis», *Symposium on Philippi at the time of Paul and after his death*, Kavala 1993, Harrisburg 1998, σσ. 28-35.

113. Nigdelis, *ό.π.*, σ. 306.

114. A. Seager, «The synagogue at Sardis», *Ancient Synagogues Revealed*, ed. Lee I. Levine, 1981, σσ. 178-184.

115. Βλ. σημ. 20.

116. Αυτό αποτελεί *communis opinio* μεταξύ των ερευνητών, R. F. Collins (ed.), *The Thessalonian correspondence*, Leuven 1990, σ. 39 εξ. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

117. Δ. Κανατσούλης, «Ο Απόστολος Παύλος εις την Μακεδονίαν και οι πρώτοι χριστιανοί», *Γρηγόριος Παλαμάς* 50 (1967) 466.

118. Θεωρούμε μάλλον απίθανη την άποψη ότι το σπίτι του Ιάσωνα ήταν στην Άνω Πόλη κάτω γύρω από το σημείο όπου υψώνεται η μονή Βλατάδων για τον απλούστατο λόγο ότι ο Παύλος, σύμφωνα με το βιβλικό κείμενο, εργαζόταν κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πόλη για να μην επιβαρύνει κανέναν, «*νικτός και ημέρας εργαζόμενοι προς τὸ μὴ ἐπιβαρῆσαι τινὰ ἡμῶν*» (Α΄ Θεσ. 2,9) πρβλ. και Β΄ Θεσ. 3,8. Άρα η οικία του Ιάσωνα δε θα μπορούσε να βρίσκεται μακριά από το εμπορικό κέντρο της πόλης που εκείνη την εποχή ήταν η Αγορά, Meinardus, *ό.π.*

κρίνουμε από την οικονομική του δυνατότητα να καταβάλει το «ικανόν» για την απόλυση του Παύλου και των συντρόφων του αλλά και τη δυνατότητα να φιλοξενήσει τόσα άτομα (Παύλο, Σίλα και ίσως τον Τιμόθεο): ήταν ευκατάστατος και ανήκε στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Από αυτό λοιπόν το σπίτι φυγαδεύτηκε ο Παύλος και ακολουθώντας προφανώς τον κάθετο δρόμο που ανηφόριζε ανατολικά από τον Άγιο Δημήτριο¹¹⁹ πέρασε και από την πηγή (αγίασμα του Παύλου) και διέφυγε *διὰ νυκτός* στη Βέροια.

Συνοψίζοντας, πρέπει να πούμε ότι οι εχθρικές επιδρομές και οι αλεπάλληλες φυσικές καταστροφές (σεισμοί, πυρκαγιές) που έπληξαν την πόλη με αποκορύφωμα τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917, που κατέστρεψε όλη σχεδόν την εβραϊκή συνοικία, δεν άφησαν πολλά περιθώρια για να ανιχνεύσει κανείς το πέρασμα του Παύλου από την πόλη. Η παντελής απουσία οικοδομικών λειψάνων, επιγραφικών δεδομένων ή άλλων κινητών ευρημάτων αλλά και η μη παροχή συγκεκριμένων πληροφοριών σε κείμενα της εποχής του Παύλου ή λίγο μεταγενέστερα για την ακριβή θέση του βήματος του Αποστόλου μας ανάγκασαν να ανατρέξουμε σε νεότερες προφορικές παραδόσεις και γραπτές πηγές προκειμένου να εντοπίσουμε το χώρο όπου πρωτοακούσθηκε ο Λόγος του Θεού. Οι καρποί όμως της διδασκαλίας του ορατοί μέσα από το πλήθος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της πόλης κρατούν ζωντανό τον Παύλο 2000 χρόνια μετά. Εάν δε θεωρήσουμε ότι ο ναός λίγο έξω (120 μ.) από τα δυτικά τείχη στο ύψος περίπου της Λιταίας πύλης, στη συμβολή των οδών Λαγκαδά και Αγίου Δημητρίου τον οποίο δημοσίευσε και ταύτισε με το ναό των μαρτύρων Αγάπης, Ειρήνης και Χιόνης η Μακροπούλου¹²⁰ αποτελούσε σε πρώτη φάση μία *κατ' οίκον εκκλησία*, η οποία βέβαια με βάση νομισματικό εύρημα χρονολογήθηκε στο α' μισό του 5ου αι. συνιστώντας έτσι επιβίωση ενός χαρακτηριστικού προκωνσταντίνειου λατρευτικού οικοδομήματος, τότε αυτό το κτίριο ίσως να είναι η παλαιότερη μαρτυρία για τη συγκρότηση οργανωμένης πρωτοχριστιανικής κοινότητας εκεί όπου μπορούσε κανείς ακόμη να αφουγκραστεί τα βήματα του κορυφαίου Αποστόλου. Η επιθυμία λοιπόν του Παύλου *ώστε γενέσθαι ὑμᾶς τύπον πᾶσιν τοῖς πιστεύουσιν ἐν τῇ Μακεδονία καὶ ἐν τῇ Ἀχαΐᾳ*, όπως έδειξε η μετέπειτα πορεία της χριστιανικής πόλης, έγινε πραγματικότητα.

119. Μαρκή, *ό.π.*, σ. 15.

120. Μακροπούλου, *ό.π.*, σσ. 708-718.

SUMMARY

Maria Kazamia-Tsernou, *An Attempt at a Topographical Approach to Thessaloniki of the 1st Century A.D.*

In this paper we try to follow the steps of Paul in the city during his visit in 1st c. A.D. Unfortunately he left no traces behind. There are only oral traditions connecting him with various areas of the town (Vlatadon monastery, church of St. Georg - Rotonda).

Besides, it's rather difficult to reconstruct the town planning of Roman Thessaloniki because this is a town with a continuous historical presence on the same site for more than 2.000 years.

As archaeologists believe today, the Roman city was developed following mainly the regular plan of the Hellenistic city built according to the Ippodamean plan. Two parallel streets run along the town in the direction east-west. They are a southern one, the Via Regia (known today as Via Egnatia) and the northern one (known today as St. Dimitrious str.). The corresponding gates for these streets in the west wall of the city are the southern Golden Gate and the northern Litean Gate. Between these two main streets is found the Hellenistic firstly and the Roman secondly Forum which consisted the cultural and religious center of the town. On the NW corner of it was situated the «sacred area» of the city.

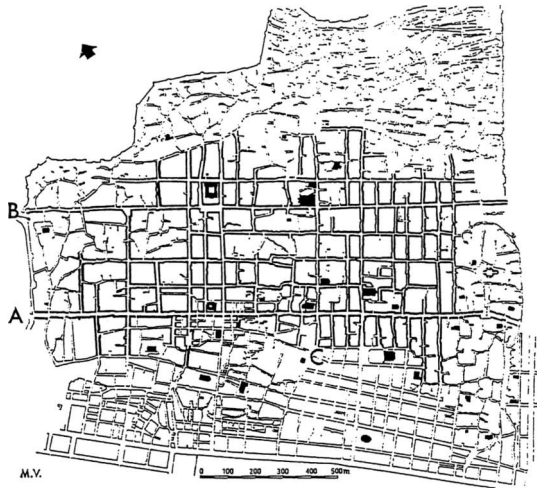
Unfortunately we lack any information about the area where the Romanio- te community settled, when it was organized during the 2nd c. B.C. The oldest information comes from the text of the Acts (17,1). Paul entered the city by the Litean Gate because it was the terminus of the eastern section of the Via Egnatia as it is generally accepted today.

Two letters of 15th century that belong to the monastery of Dionysiou on Mount Athos give us some information about the presence of the old Jewish area near a main street as well as the existence of a church devoted to St. Paul, south of the church of St. Dimitrios.

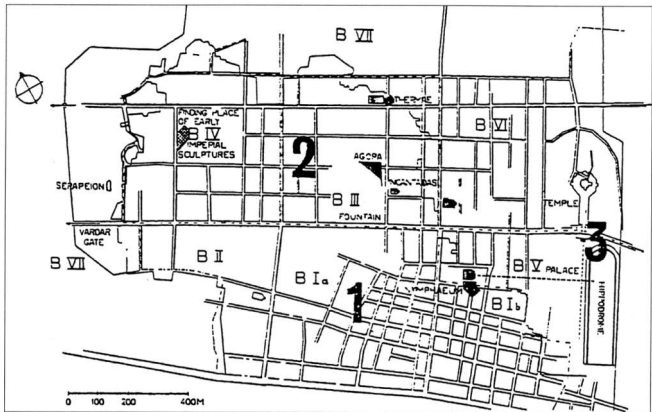
The narration of the life of St. Matrona tells us about her being the servant of a Jewish woman named Pantilli, wife of a soldier who was living near the west walls of the city and precisely near the Litean Gate because the Mithraeum which is supposed to be in the neighborhood, presupposed, the presence of Roman military forces. These information connected with the text

of another letter (9th c.) who situated the Jewish area near the temple of Dionysus lead us to the conclusion that the Jewish «synagogue» should be considered north of the Roman Forum, somewhere between the Litean Gate and the church of St. Dimitrios and not near the harbor as it is usually believed.

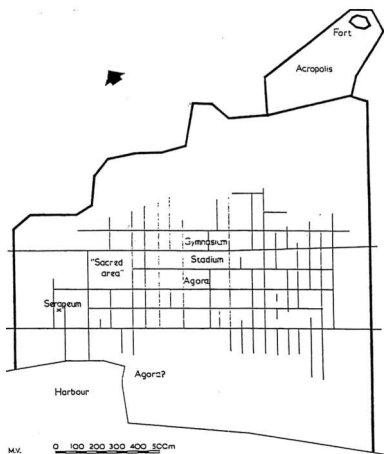
Thessaloniki suffered by many disasters caused either by nature or by men. However, the numerous Byzantine and post-byzantine churches that still remain today in the city prove the accomplishment of Paul's wish as it's expressed in A' Thes. 1,7.

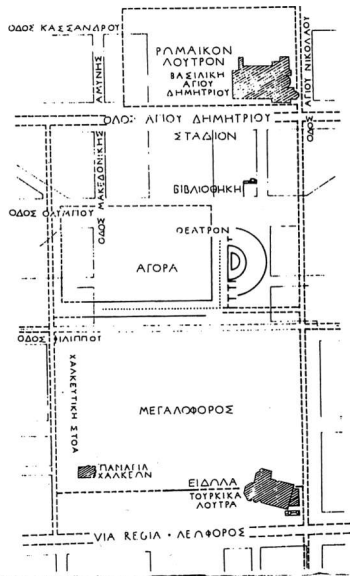
Πίν. 1. Ρυμοτομικό σχέδιο της Ελληνιστικής Θεσσαλονίκης (σχ. Μ. Vickers).

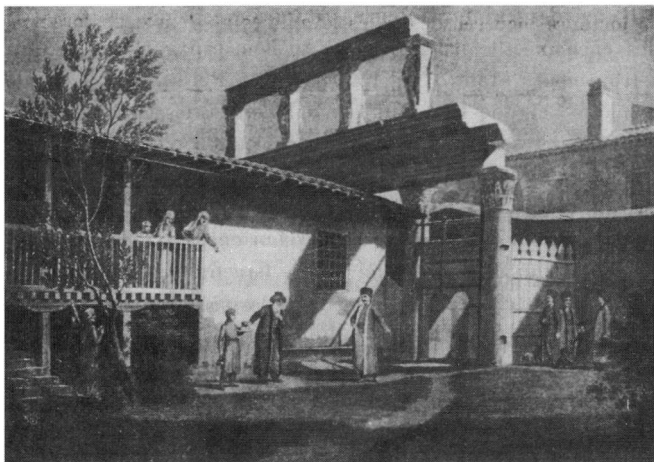
Πίν. 2. Σχεδιάγραμμα της Ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης (σχ. Μ. Vickers).

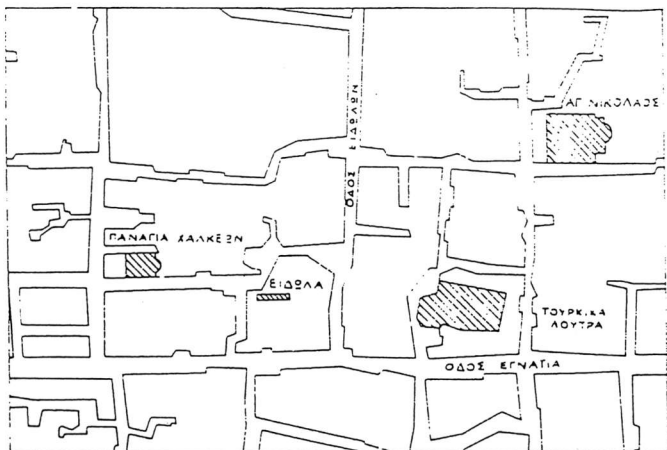
Πίν. 3. Τοπογραφικό διάγραμμα της Ελληνιστικής Θεσσαλονίκης (σχ. M. Vickers).

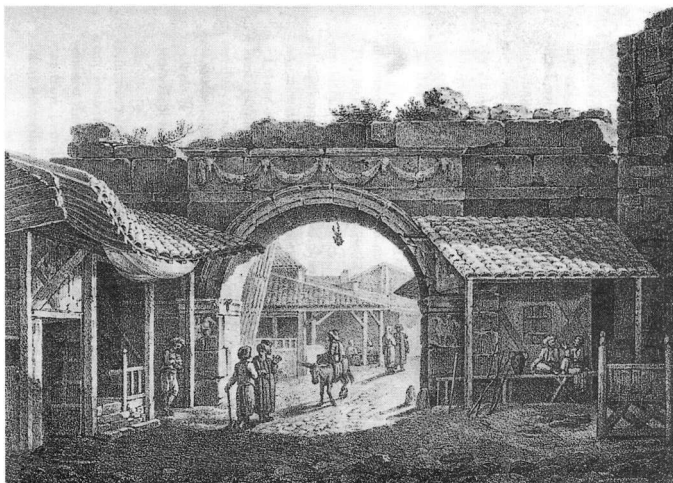
Πίν. 4. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Αγοράς της Θεσσαλονίκης (σχ. Χ. Μπακιριτζής).

Πίν. 5. Η «στοά των Ειδώλων» (σχ. J. Stuart, 1752).

Πίν. 6. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της Θεσσαλονίκης πριν το 1917
(σχ. Χ. Μπακιριτζής).

Πίν. 7. Η «Χρυσή Πύλη» (φωτ. M. Cousinery).

Πίν. 8. Η Λιταία Πύλη.

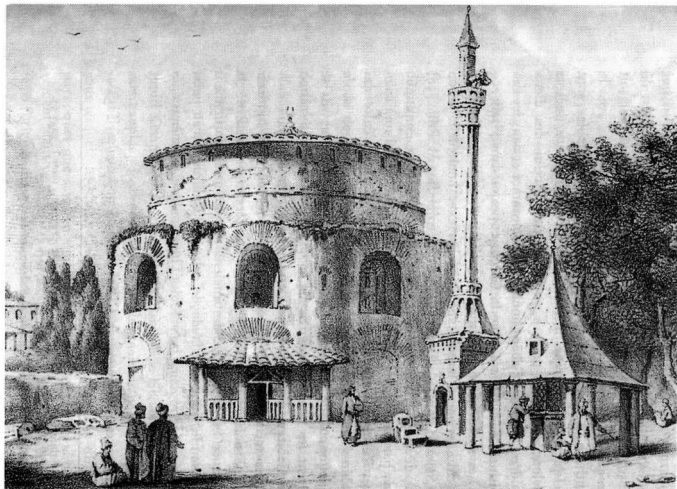
Ζ' ΑΥΓ Τ' ΕΠΙ
 ΓΥΚΥΡΙΑ ΜΕΛΙΤΟ
 ΚΡΑΤΟΡΙΚΑΙΣ ΔΑ
 ΓΟΥΛΛΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΙΣ ΕΒ
 ΚΑΙ ΜΑΡ' ΑΥΡ' ΟΥ ΑΛΕΡΙΟΣ
 ΜΑΣΙΜΙΑΝΟΣ
 ΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΕΤΙ ΦΑΝΕΣΤΑ
 ΤΟΙΧΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΙΝ
 ΦΛΑΒΙΑΝΟΥ ΑΛΕΡΙ
 ΩΚΩΣ ΣΤΑΝΤΙΩ
 ΚΕ ΓΑΛΕΡΙΟΥ ΑΛΕΡΙΩ
 ΜΑΣΙΜΙΑΝΟΥ ΑΛΕΡΙΩ
 ΕΒΑΙ ΤΟΙΣ ΚΑΙ ΦΛ
 ΟΥ ΑΛΕΒΗΡΚΑΙ ΓΑ
 ΦΑΝΕΣΤΑ ΙΜΙΝ ΕΤΙ
 ΕΑΡΕΣΤΑ ΤΟΙΣ ΚΑΙ
 ΚΕΙΚΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΙ
 ΚΕΙΚΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΙ

Α

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 cm

Πίν. 9. Μιλιάριο οδού Λαγκαδά (φωτ. Χ. Μακαρόνας).

Πίν. 10. Ναός Αγίου Γεωργίου (σχ. Μ. Fauvel).